

Velise Wabariik - tema algus ja lõpp

19. sajandil toimunud agraarreformid ei muutnud talupoja elujärge - teooigus mõisamaal jäi püsima ja mõisnikele vabad käed rendihindade määramisel. Kõik see viis vastuhakuni mõisate ülemvõimu vastu. Nõukogudeaegsetes ajalookäsitlustes on 1905. a sündmusi peetud ainult "punaseks" revolutsiooniks, talurahvale see tähendust ei omanud, punast lippu linnameestest kihutuskõnelejate reel peeti näiteks ka lihtsalt erksa värviga suunda näitavaks märgiks. Velisele jõudsid muutuste tuuled peamiselt läbi kolme mehe, kes mängisid olulist rolli ülestõusu läbiviimisel Velisel: õigeusu kihelkonnakooli kõsterkooliõpetaja Jaan (Ivan) Paulus, Nurtu poepidaja Jüri Oviir, Päärdu Pipra talu rentnik Mihkel Aitsam. Neist esimesest sai ülestõusu üldjuht. Koosolekud Velisel muutusid igapäevasteks, ühel neist kuulutati 1905. oktoobri lõpul välja ka Velise Wabariik. 14. detsembril (siin ja edaspidi kõik kuupäevad vana kalendri järgi) õhtul kutsus I. Paulus piirkonna mehed Velisele kokku, rääkis mujal Eestis toimuvast ja õhutas üle võtma mõisaid ja viinamonopole. Pauluse idee mõisad rahumeelselt üle võtta tegelikkuses ei toimunud ja nii süüdati Läänemaal esimesena Valgu mõis. Samal päeval võeti üle ka Velise mõis (süüdati järgmisel päeval), Manni kõrts ja kroonu viinamonopol. Järgmisel päeval saabus Velisele lisajõude linnameeste näol, nüüd liiguti Märjamaa poole, süüdates teel Kastri, Mõisamaa ja Haimre mõisad. Piirkonnas jäi puutumata vaid eestlasele kuulunud Päärdu mõis. Velise mehed osalesid 16. dets, veel Jädivere, Vana-Vigala, Kaetase ja Võhma-Vanamõisa mõisate süütamises.

Ülla plaani verine lõpp saabus 19. dets, varahommikul, kui mõisnikest ja soldatitest koosneval väesalgal õnnestus tänu ülestõusnute hulka imbutud reeturi abile märkamatult jõuda Velise alevikku. Äkkrünnak kihelkonnakoolile (praegune seltsimaja) löi ülestõusnud põgenema, mitmed said raskelt haavata või jätsid elu. Ülestõusu juhid pääsesid põgenema, neil õnnestus üle elada ka järgnenud karistusoperatsioonid, mis algasid jaanuari esimestel päevadel. Karistussalk süütas Velise valla piirkonnas kuus majapidamist, teiste hulgas ka jõumees Georg Lurichi onu Anton Lurchi Kalase talu. Kohtupidamine kindralmajor Bezobrazovi juhtimisel toimus Valgus, kohtuotsused loeti ette ja viidi täide 13. jaan. Velise vallamaja juures. Mahalaskmisele määrati Jaan Kochtitsky, Hans Jeaser, Hans Lansberg ja Kustas Waldek. Toimus see lähikonnas Äksi talu põllul (tähistatud mälestuskiviga). Vitsad said 16 meest. Karistussalkade lahkumise järel kohustati vallarahvast osalema koristus- ja ehitustöödel mõisate juures, kestis see ligi kaks kuud. Veriselt ja jõuga maha surutud isesisvuse püüe sai Velisel ja kogu Eestis veel kaksteist aastat jõudu koguda.

Sergei Seelandi raamatu "Velise Wabariik" ehk 1905. aasta sündmused ja selle järelkajad" põhjal Jürgen Kusmin Velise Kultuuri ja Hariduse Selts.